

Magyar nyelv

9

a középiskolák számára

M◊**ZAIK**

Fráter Adrienne

Magyar nyelv

a középiskolák számára

9

Hetedik, változatlan kiadás

Mozaik Kiadó – Szeged, 2019

kommunikáció

7

a nyelvi szintek grammatikája

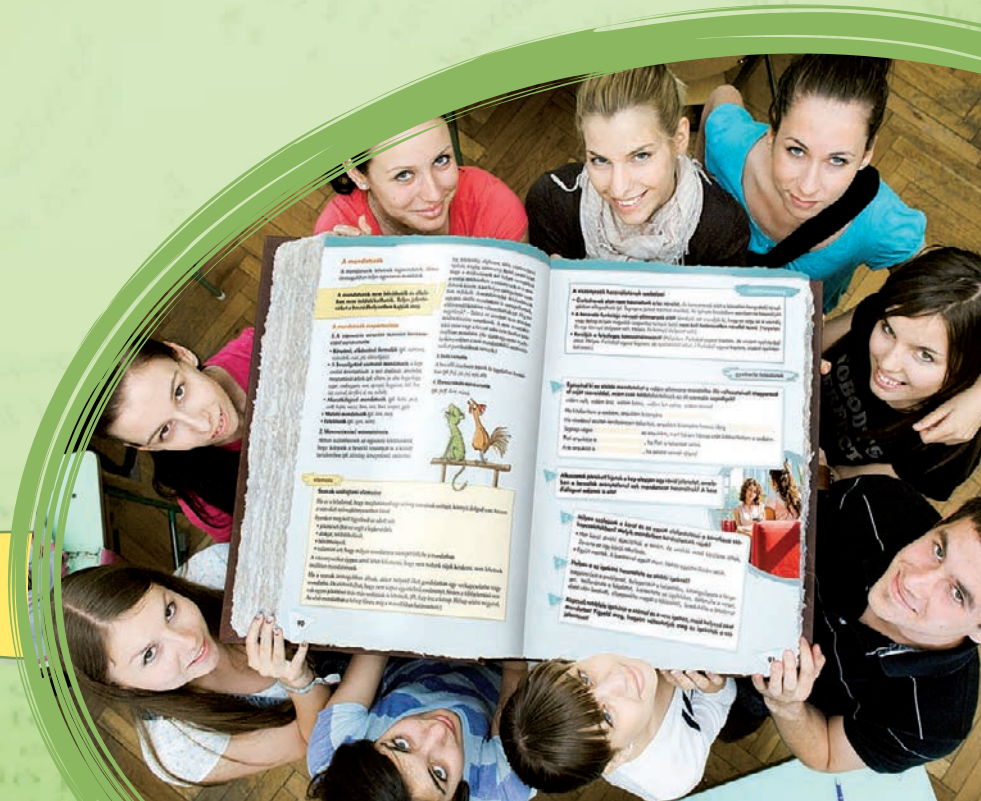
41

szövegtan

139

helyesírás

177

Kedves Diákok!

Első középiskolai nyelvtankönyveteket tartjátok a kezetekben, amely feleleveníti, összefoglalja és gazdagítja eddigi nyelvtani ismereteiteket.

Az anyanyelv nem csupán egy tantárgy, hanem ember voltunk lényege, mivel általa tudunk kapcsolatot teremteni másokkal és közelebbről megismerni a világot. A nyelvi rendszer jeleit és szabályait tanulmányozva rádöbbenhetünk arra is, milyen logikusan felépülő és lenyűgöző szépségű a magyar nyelv. Az állandóság mellett azonban sokrétű változás is jellemzi, hiszen a világ fejlődése nyomot hagy az emberi kommunikáción. Elég, ha csak az új technikai eszközök megjelenésére és az ezekkel kapcsolatos kifejezésekre vagy a fiatalok által létrehozott modern nyelvi érintkezési formákra gondolunk.

Nyelvtankönyvetekben mindezek az ismeretek és szempontok megjelennek. Ezenkívül nagy hangsúlyt kap a szövegértés és szövegalkotás fejlesztése is. Hiszen ezekre a képességekre az iskola mellett az élet számos területén szükségünk van, amikor például egy jó állást szeretnénk elnyerni, vagy számlát nyitnánk egy bankban. A könyvben lévő ismeretek elsajátítása pedig nemcsak az önérvényesítés szempontjából kiemelkedően fontos, hanem a sikeres érettségihez is kellő alapot nyújt.

A könyv négy fejezetének leckéi hasonló módon épülnek fel:

1. A **felvezető, ráhangoló feladatok** az általános iskolai vagy a saját nyelvi tapasztalatokból szerzett tudást elevenítik fel.
2. Az **anyanyelvi ismereteket tárgyaló részben**
 - a legfontosabb fogalmakat, meghatározásokat vastag betűvel, illetve sárga háttérrel emeltük ki;
 - a hatékony tanulást, megértést segítik a színes keretekben megjelenő
 - táblázatok, ábrák;
 - a nyelvi elemzést megkönnyítő magyarázatok;
 - nyelvhelyességi tanácsok;
 - a lecke témájához kapcsolódó érdekességek színesítik, gazdagítják a tanultakat.
3. A **gyakorló feladatok** az ismeretek elmélyítésén túl a nyelvi leleményesség, az önkifejezés fejlesztését segítik. A közösen, csoportban és párban elvégzendő feladatok alkalmat nyújtanak a társakkal való együttműködésre.

Bizonyos feladatokban a hiányzó szavak, mondatok helyét kihagytuk. Ezeket a feladatokat azonban nem szükséges a könyvben megoldanotok, hanem átmásolva őket, a füzetetekben is dolgozhattok.

Az egyes témaköröket összefoglaló oldal zárja, az emelt szintű érettségi tudnivalóit pedig a leckék végén találjátok. A tankönyv végén kapott helyet az új szakszavak jegyzéke. A könyvben *-gal jelöltük meg azokat a fogalmakat, amelyek a középszintű érettségi követelményrendszerében szerepelnek, **-gal pedig azokat, amelyek az emelt szintű érettségijében.

Remélem, a nyelvtanórák amellet, hogy sok hasznos ismerettel gyarapítják tudásotokat, szórakoztatóak és érdekesek is lesznek számotokra!

A szerző

kommunikáció

Gondold végig, mivel telik egy napod! Felkelsz, megreggelizel... megérkezel az iskolába, majd edzésre vagy könyvtárba mész... Az este egy részében családtagjakkal beszélgetsz, esetleg a számítógép elé ülsz, vagy találkozol a barátaiddal. Később talán megnézel egy filmet a moziban vagy a tévében. Internetezel, chatelsz, rádiót hallgatsz, újságot vagy könyvet olvasol... Azaz a nap nagy részét kommunikációval töltöd. A társas élet során az információk, gondolatok, érzések közös értelmezésére törekszel. A beszédpartnerekkel való sikeres együttműködés titka pedig, magad is tapasztalhatod, nem varázslat. Hiszen ha betartasz néhány alapszabályt, kiváló beszélgetőtársá válhatsz.

Ebben nyújt neked segítséget a következő fejezet. Mindezekon felül az is kiderül majd, hogy miért és hogyan kommunikál az ember, milyen intézményei vannak a médiának, és azok hogyan befolyásolhatják a nyelvet és a gondolkodást.

Milyen gondolatok, élethelyzetek jutnak eszedekbe a képről? Beszéljétek meg!

A tömegkommunikáció hatása a gondolkodásra és a nyelvre

1

a) Csoportokban dolgozzatok! Minden csoport hozzon egy-egy politikai napilapot és egy bulvárlapot ugyanarról a napról! Hasonlítsátok össze az újságokat az alábbi szempontok alapján!

- Melyek az érintett témák?
- Hogyan próbálják felkelteni az olvasók érdeklődését?
- Mi jellemzi a szövegek nyelvezetét (pl. címadás, szóhasználat, stílus)?

b) Mit gondoltok, miért olvassák annyian a bulvársajtót? Osszátok meg egymással gondolataitokat!

2

Alakítsatok párokat! Érveljétek az egyik, illetve a másik állítás mellett!

- Az internet magányossá tesz.
- Az internet összeköt a világgal.

3

a) Válassz ki egy gyerekmondókát vagy egy ismert versből egy részletet, és írd át „SMS-nyelvre” (pl. *1 + érett a m1*)! Ha nincs jobb ötleted, akkor válaszd a következő szöveget!

*Egyszer volt egy ember,
szakálla volt kender.
Elégett a kender,
megmaradt az ember.*

b) Készíts tíz szóból álló SMS-szótárat az általad legszellemesebbnek, legérdekesebbnek ítélt SMS-es rövidítésekből!

4

a) Nézd meg a képet! Válassz ki egyet az alábbi tömegkommunikációs eszközök közül, és írd a képről három-négy mondatos szöveget

- egy politikai napilapba,
- egy bulvárlapba,
- egy tudományos folyóiratba,
- egy szórakoztató hírműsorba a televízióban,
- egy kereskedelmi rádiócsatorna reggeli beszélgetős magazinjába!

b) Mire figyeltél a szavak kiválasztásánál és a szöveg megfogalmazásakor?

A tömegkommunikáció hatása a gondolkodásra

Ismereteinknek csak töredékére teszünk szert közvetlen tapasztalás útján. Tudásunk elsődleges forrásai a szüleink, tanáraink és más emberek, akikkel életünk során kapcsolatba kerülünk. A tömegkommunikációs eszközök rohamos fejlődésével és elterjedésével a média is egyre fontosabb szerephez jut a világról való tájékozódásunk során. Gyakran át is veszi a tájékoztató szerepet a személyközi kommunikációtól. Miután a **média** eszközeinek használata mindennapjaink szerves részévé vált, természetes, hogy **hatással van életünkre, gondolkodásunkra.**

Általánosan hangoztatott aggodalom, hogy a média nagy és káros hatással van a társadalomra, felelős az elharapózó erőszakért, helytelen magatartásformák bemutatásával helytelen viselkedési mintákat közvetít.

Ezek a sokszor és sokféleképpen megfogalmazott félelmek azonban mégsem akadályozzák meg a társadalom tagjainak döntő többségét abban, hogy szabadideje nagy részét a tévé vagy a számítógép képernyője előtt töltsék. Pedig legtöbbször éppen ezt a két médiumot tartják különösen kártékónak, függőséget okozónak, szembeállítva például a könyvekkel és a színházzal.

A tömegkommunikáció hatását – egyszerűbben: a médiahatást – vizsgáló kutatások között megállapításra, hogy nem lehetséges egyértelmű megállapításokat tenni ebben a tárgykörben.

Ennek okai a következők:

- **A médiahatást nem lehet elválasztani más,** az emberek viselkedésmódját alakító egyéb **társadalmi tényezőktől,** mert azok hatásaival együttesen jelentkeznek. Ilyen egyéb társadalmi tényezők például az iskola és a család.
- **A médiahatás csak korlátozottan és közvetett módon érvényesülhet,** mert a befogadók köre nem egységes. Sok-sok tényező befolyásolja, hogy az egyes befogadók hogyan értelmezik az olvasottakat, hallottakat, látottakat; véleményük kialakítása több lépcsőben történik (pl. *megbeszéli tapasztalataikat a családtagjaikkal vagy osztálytársaikkal*).
- A befogadó passzív nézőből („médiafogyasztóból”) egyre inkább aktív, a médiumok kínálatából **tudatosan válogató felhasználóvá** („médiahasználóvá”) vált.
- **A médiahasználó maga is alakíthatja a tömegmédiumok tartalmi kínálatát** (pl. *telefonálhat, kommentelhet, feltölthet tartalmakat a közösségi oldalakra*). Ezzel a médiumok és a befogadók viszonyának bonyolult kölcsönhatása jön létre, melynek vizsgálata a modern médiatudomány számára még nagyon sok megválaszolandó kérdést tartogat.

Ennek ellenére mégis van értelme a média hatásáról beszélni, vitázni. Hammer Ferenc média-kutató megfogalmazása szerint az ilyen viták „[...] alkalmat adnak a mindenkori kultúrának, illetve a társadalomnak arra, hogy újradefiniálja alapvető értékeit és szokásait. Hogy például mi a szülők vagy az iskola szerepe a nevelésben, mi a média szerepe a világban, mi a felelősség,

Jó-e, hogy sokféle tévé-, rádiócsatorna közül választgatunk? Beszéljétek meg!

mi a veszély, mi a kockázat, mi a kockázatnak az a szintje, amivel a mi kultúránk itt és most együtt akar élni stb. Ennek megfelelően – afféle látens, nem szándékolt funkcióként – mégis nagyon hasznosak a médiahatásokról való viták a társadalomban, ugyanis fontos adalékkal szolgálnak a társadalom önmegismeréséhez, és elősegíthetik, hogy a társadalom döntéseket hozzon saját sorsáról.” (A közvetlen médiahatásokról való beszéd természetéről)

A tömegkommunikáció hatása a nyelvre

Előnyök és hátrányok

A tömegkommunikáció nemcsak a világról alkotott véleményünket befolyásolhatja, hanem hatással van a nyelvhasználatunkra is. Ez a hatás lehet kedvező, de kedvezőtlen is.

A **színvonalas sajtószöveg előnyös hatással** lehet szövegalkotásunkra azáltal, hogy követendő példát nyújt. Igényes szóhasználatával, világos mondszerkesztésével és szövegformálásával **pontosságra és közérthetőségre törekszik**.

A média meghatározó célja a tömegek szórakoztatása, az emberek érdeklődésének felkeltése. Ezért a jó sajtószöveg **színes, változatos**, egyes műfajok esetében (pl. *beszélgetős műsor, riport*) **gyakoriak az érzelmi töltésű szavak, mondatok**. Jellemző rá a **hatáskeltő elemek** használata (pl. *ismétlés, fokozás, ellentét, szójátékok, nyelvi újítások*). A szöveg stílusát befolyásolja az adott szöveg tárgya, műfaja, a közvetítő eszköz és a célközönség is. Például eltérő stílusban fogalmaz a műsorvezető egy időseknek, illetve egy tizenéveseknek szóló műsorban.

Az újságokban, hirdetésekben olvasható, a televízióban, rádióban hallható **bizonyos szavak, kifejezések használata** azonban **kedvezőtlenül is befolyásolhatja a köznyelv szóhasználatát**, elszűrkiheti a beszédet, nehezítheti a megértést.

A nyelvészet ilyenkor arra próbál választ keresni, miért és hogyan kerültek ezek a kifejezések a nyelvbe, mi a természete ezeknek az új nyelvi fejleményeknek. Minden kornak megvannak például a maga **divatszavai** (pl. *shop*

A média egyfajta függőséget is okozhat: az általa közvetített valóság átveheti saját valóságos környezetünk helyét, elhanyagolhatjuk miatta családunkat, barátainkat, feladatainkat. Ez a függőség különösen az internet úgynevezett „virtuális valóságában”, a hálózati játékok, közösségi oldalak stb. világában tud kialakulni.

pingolás, celeb), **közhelyei** (pl. *szürke hétköznapok, pestiesen szólva*), **terjengős kifejezései** (pl. *három óra magasságában, ha és amennyiben, lebonyolításra kerül*), **képzavarai** (pl. *légváratat kergetnek, a párt megugrotta a parlamenti küszöböt*).

Mivel a média nyelvhasználata sokak számára minta, ezért nagy felelősség hárul a tömegkommunikációs üzenetek feladóira.

A digitális kommunikáció nyelvhasználatának jellegzetességei

Az új kommunikációs lehetőségek újfajta nyelvhasználati módot teremtettek. A közösségi weboldalakon, a telefonüzenetekben használt SMS-nyelvnek, valamint a chatelés (internetes csevegés) nyelvének sajátos szabályai vannak: az üzenetküldés gyorsabbá tétele érdekében sok rövidítést használnak, és a helyesírás szabályokat is sokkal szabadabban alkalmazzák. Az internetes csevegésben az emotikonok (hangulatjelek) és a változatos írásjelek a szóbeli megnyilatkozásokhoz teszik hasonlóvá az írásbeli üzeneteket. Sok a vita arról, hogy mindez rontja-e a nyelvet: pongyolábbá válik-e az ifjúság stílusa, szűkül-e a szókincse, romlik-e a helyesírása, vagy pedig ez a nyelvhasználati mód nem hat ki az írásbeliség más területeire.

Figyelnek bennünket?

George Orwell [*dzsordzs orvel*] híres regényében, az 1984-ben egy képzeletbeli diktatúrát mutat be, ahol a vezetők az emberek minden lépését ellenőrzik. Ennek érdekében a kommunikációs és tömegkommunikációs formákat is átalakítják. A nyelvből például kiirtanak minden kifejezést, amely a szabadságra, a demokráciára utal. Ettől azt várják, hogy az emberek előbb-utóbb gondolni sem tudnak majd ezekre a fogalmakra, hiszen nem lesz rá szavuk. Így a nyelven keresztül a gondolkodást próbálják befolyásolni. Létrehoznak egy különleges médiumot is, a teleképet, amely minden lakásban megtalálható.

A telekép egyszerre adó- és vevőkészülék. Vagyis nemcsak egyszerű televízió, amely az uralkodó párt nézeteit népszerűsíti, hanem egyben kamera is, amely rögzíti a lakásban tartózkodók mozdulatait és szavait. A készüléket nem lehet kikapcsolni, így a befolyásolás és az ellenőrzés folyamatos.

Beszélgétek meg, hogy milyen előnyei és hátrányai lehetnek, ha az utcákon és az intézményekben térfelügyelő kamerák működnek!

gyakorló feladatok

1

Párban vitassatok meg az alábbiak közül egy-egy kérdést, majd véleményeteket osszátok meg az osztállyal! Állításaitokat példákkal igazoljátok!

- Valóságos helyzeteket ábrázolnak-e a valóságshow-k, kibeszélőshow-k?
- Szerinted miért mennek el a kibeszélőshow-k szereplői elmondani magánéleti gondjaikat?
- Miért kedvelik annyian a televíziós sorozatokat?
- Milyen szerepet játszanak a sztárok a médiában?
- Milyen az ideális férfi és nő a média egyes műsorai és cikkei szerint?
- Megváltoztatja-e az internetes kommunikáció (pl. *blogok, közösségi oldalak, chat*) a felhasználók nyelvhasználatát?

2

Csoportokban válasszatok ki egy-egy reklámot, és tárjátok fel, mivel próbálnak hatni! A csoportmegbeszélés után valaki röviden foglalja össze az eredményt a többiek számára is!

3

Keress meg az alábbi sajtószövegek nyelvhelyességi, stilisztikai hibáit!

- A rendezvény feloszlata során a rendőrség első intézkedésként igazoltatásokat foganatosított.
- A tanácskozáson három fontos napirendi pont is megvitatásra került a magyar sportot illetően.
- A tegnapi nap folyamán hálózati problémából kifolyólag leállt a központi szerver.
- A vállalat vezetősége joggal veti fel a felelősséget az építésvezetők felé.
- Mindenkiben élt a gyanúper, hogy önrablásról van szó.
- A ranglista élén továbbra is Brazília vezet.
- Sikerült gátat szabni az autólopások terjedésének.
- A folyamatos támadások miatt a cég megfontolás tárgyává teszi a sportklub további támogatását.
- Közösen kell vállalni a kockázatot és a rizikót.
- Hamis lábbeliknek parancsoltak megálljt a pénzügyőrök.

4

Állítsatok össze „médiaszótárát”! Gyűjtsetek minél több olyan ma divatos szót, kifejezést, amely gyakran előfordul a médiában! Adjátok meg a jelentésüket, és ahol szükséges, javasoljatok helyettük más szót vagy kifejezést!

5

Készíts magadról reklámot! Írd meg a forgatókönyvet, tervezd meg a látványt, vagy rajzolj plakátot, készíts fotómontázst! Mit tudnál magadról elmondani így? Miben vagy jó? Miért „érdemes” szeretni téged, barátkozni veled?

6

Olvasd el az alábbi idézeteket! Válaszd ki az egyiket, és írd róla egy támogató vagy egy ellenvéleményedet tükröző érvelő fogalmazást! Írásod terjedelme kb. 20 mondat legyen!

A szövegalkotás javasolt lépései:

1. Az első bekezdésben fogalmazd újra, foglald össze a saját szavaiddal az idézetben olvasottakat! (Pl. *Az idézetben arról olvashatunk... ; a szerző mindezt azzal indokolja...*) Ezután jelentsd ki, egyetértesz vagy nem értesz egyet (esetleg részben értesz egyet) az idézet írójával!
2. A következő bekezdésekben fejtsd ki a véleményed! Mivel csak rövid esszét kérünk, elég két-három érv véleményed alátámasztására. Minden érv legyen egy külön bekezdés! A gondolataid kifejtésekor használj átkötéseket (pl. *először is, másodszor; egyrészt, másrészt; ennek ellenére; ebből következik; ugyanis*)!
3. Az érveket bizonyítsd, esetleg illusztráld valamilyen példával!
4. Az utolsó bekezdésben foglald össze gondolataidat (pl. a következő szavakkal indítva a mondatokat: *Összegezve az elmondottakat...*)!

1. „Képi megjelenítés hiányában az olvasott vagy hallott (felolvasott) események, emberi viselkedések kevésbé tűnnek fizikailag azonosnak a valós eseményekkel, így az írott médiumok esetében korábban és könnyebben történik meg a bemutatott tartalom és a valóság elkülönítése. Ha azonban az ábrázolás képi és hangelemeket is használ, az megnehezíti ezt a folyamatot. [...] Az élő szereplőket tartalmazó műsorok esetén az emberek és az állatok általában úgy viselkednek, ahogy a való életben. A szereplők többnyire a mindennapi élet problémáival küzdenek, vagy legalábbis a mindennapi élet drámai és érdekesebb oldalát képviselik. A nem-animációs műsorok formája minden tartalomnak a realitás légkörét kölcsönzi. [...] A kisebb óvodáskorúak esetében gyakori, hogy a televíziót valóban egy „mágikus ablak”-nak tekintik, amelyen keresztül a valóság egy darabkáját lehet látni. Ők hajlamosak azt hinni, hogy a televízióban látható emberek a tévédobozban élnek, és ugyanúgy ismerik a nézőt, mint ahogy ők a szereplőket. Nem értik meg, hogy a tévéműsor lehet „kitalált”, és a szereplők színészek.”
(Kósa Éva: A média szerepe a gyerekek fejlődésében)

2. „Töretlenül hódít világszerte – így Magyarországon is – a blogolás, az internetes naplólírás, a webnapló. Ezek többnyire eseménytelen sorok, amelyek az íróik sivár életéről árulkodnak. A bloggerek kitergetik személyes ügyeiket a világ nyilvánossága előtt. A nyilvános kitárulkozásnak önkéntes szervezői vannak, akik mindenféle akciókkal próbálják naplólírásra ösztönözni az internetes társadalmat. [...] A társadalomtudósok már évtizedekkel ezelőtt jelezték, hogy a modern ipari társadalmakban aggasztó elmagányosodás figyelhető meg. A személyes kapcsolatok helyett sokan a tömegmédiumokban keresik és találják meg azokat az élményeket, amelyek miatt az embert társas lénynek tekintjük. Mások életének, konfliktusainak kifürkészése szolgáltatja az elmagányosodott ember élményanyagát – a saját élete helyett (ez a Való Világ típusú műsorok alapja is).”

(Dr. Rodé Magdolna: Az internet árnyoldalai: problémák és megoldások)

a nyelvi szintek grammatikája

- Mire jó a nyelv rendszerének megismerése?
- Segít a szövegek megértésében és megfogalmazásában. Egy bonyolultabb szöveg értelmezésében és alkotásában segítséget jelent, ha tisztában vagyunk a szöveg alkotórészeivel és felépítésének szabályaival.
 - Megkönnyíti az idegen nyelv elsajátítását. A hatékony nyelvtanulás egyik alapvető feltétele, hogy pontos ismeretekkel rendelkezzünk az anyanyelvünkről.
 - Olyan, mint egy rejtvényfejtés. Csak akkor értjük meg pontosan a nyelvi rendszer működését, ha rendelkezünk az összes részismerettel, illetve azok kapcsolódási szabályaival.
- A következő fejezetben megismerheted a magyar nyelv hangrendszerét, a szóelemeket, a szóképzést, a szófajokat, a szó szerkezeteket és a mondatrészeket, illetve az egyszerű és az összetett mondatok fajtáit.

A magyar szókészlet és a szóalkotás módjai

1

Az alábbi szavakat ma már nem használjuk, de néha találkozhattok velük. Válasszátok ki a helyes jelentéseket!

kravátli	régimódi cipő	nyakkendő	virág	bokréta
kacska	furcsa	kövérkés	világosszőke	görbe
móres	vidám színdarab	illendőség	kosárfajta	kemencepadka
hapták	katonai őrházikó	tésztás étel	népi bútordarab	vigyázzállás
lajstrom	jegyzék	harisnya	sebtapasz	öblös kancsó
lator	lépcső	ostoba	bűnöző	zárfeleség
papramorgó	kutya	gyomnövény	pálinka	az ördög tréfás neve
csúz	betegség	énekesmadár	ragasztó	ekevas
megkövet	agyonüt	kémkedik utána	bocsánatot kér	aranyba foglal
serken	vérezní kezd	ébred	viszket	lóra ül
kies	üde, kellemes	kopár	kedves	elhagyatott

2

a) Alkossatok csoportokat! Az alábbi versszak kiemelt szavai, kifejezései helyett válasszátok egy-egy rokon értelmű szót vagy körülírást!

Ejh, mi a kő! Tyúkanyó, kend
A szobában lakik itt bent?
Lám, csak jó az isten, jót ad,
Hogy fölvitte a kend dolgát!

(Petőfi Sándor: Anyám tyúkja)

b) Készítsetek feladványt egy ismert népdallal vagy gyerekverssel! A többieknek az lesz a feladatuk, hogy kitalálják az eredetit.

3

Készíts egy listát olyan szavakból, amelyeknek számodra különleges jelentősége van, vagy amelyekről úgy érzed, hozzád tartoznak! Tízet írd, és legalább ötnél indokold is választásod!

4

Az alábbiakban néhány, a magyar szókészletbe nemrég került szót olvashattok. Mit jelentenek? Hogyan és miért kerülhettek nyelvünk szókészletébe?

parlagfűkommandó, tök (jó), becsekkol, telcsi, wellnesscentrum, kutypiszokgyűjtő zacskó, örömmzenél, punnyad, zoomol, kátyúvonal, parázik, édi-bédi, agyelszívás, szobrozik, taj szám, furmányos, blogozik, pézsé, blama, baró, laptop, posztol

A szókészlet

Amikor a szó fogalmát kell meghatároznunk, akkor a dolgunk csak látszólag egyszerű. A szó ugyanis összetett fogalom. Jelentheti a beszédben a mondatokban megjelenő **szóalakokat**, melyekről már olvashattál. De jelölhetjük vele a nyelv jelrendszerének egységeit is, azaz a szókészletben szereplő szavakat. Amikor a szóról mint nyelvi elemről beszélünk, a **lexéma** kifejezést használjuk.

3. A szókészlet szavait a **szavak jelentése*** is összefűzi. Egy szó jelentéséhez kapcsolódó más szavak jelentésének rendszere a **jelentésmező****.

A jelentések között találhatunk összefüggéseket az alá-fölérendeltségi viszony alapján (pl. *élőlény > állat > gerinces > hüllő > krokodil*).

A szavak jelentései összekapcsolódhatnak valamilyen közös tulajdonság alapján is:

- ugyanolyan anyagból készülnek (pl. *levélpapír, boríték, papírcsákó*);
- ugyanazon a helyen található (pl. *mászóka, hinta, homokozó*);
- ugyanannak a dolognak a részei (pl. *gyökér, szár, levél, virág*);
- ugyanolyan formájuk van (pl. *labda, alma, kristálygömb*);
- ugyanarra a célra használják őket (pl. *ceruza, golyóstoll, kréta*);
- okai vagy következményei egymásnak (pl. *napfény – árnyék, futás – edzettség*).

A szavak jelentésének ilyen összekapcsolódását a **jelentésmezők** összefüggésének vagy egyszerűen csak **mezőösszefüggésnek** nevezzük.

A magyar szókészlet nyelvünk lexémáiból és állandósult szókapcsolataiból áll.

A **lexémák** legalább egy tőmorfémából állnak (pl. *virág*). A több morfémából álló képzett szavak (pl. *virágzat*) és az összetett szavak (pl. *mákvirág*) is önálló lexémák.

Az **állandósult szókapcsolatok** (frazémák)** rögzült formájú szókapcsolatok vagy mondatok. Az állandósult szókapcsolatok típusai:

- **szokványos kifejezések:** társalgási fordulatok (pl. *Hogy vagy?*), metaforikus kifejezések (pl. *fő a feje*), körülírások (pl. *bukfencet vet*);
- **szólások*** (pl. *a jég hátán is megél*);
- **szóláshasonlatok*** (pl. *iszik, mint a gödény*);
- **közmondások*** (pl. *Aki mer, az nyer*);
- **szállóigék*** (pl. *Nyelvében él a nemzet*).

A szókészlet csoportosítása

A magyar szókészletet különböző szempontok alapján csoportokba sorolhatjuk.

1. A szavakat csoportosíthatjuk **eredetük szerint** (pl. finnugor eredetű szavak; idegen szavak, jövevényszavak; szóösszetétellel, szóképzéssel alkotott szavak), a **nyelvváltozat alapján** (pl. tájszavak, szakszavak, köznyelvi szavak, szleng), a **szófajuk szerint** (pl. főnevek, igék).

2. A szavakat **szócsaládokba** is sorolhatjuk. Szócsaládokat azonos tőmorfémát tartalmazó képzett és összetett szavak hoznak létre: a *kék* szócsaládjába tartoznak többek között a *kékít, kékítés, kékül, elkékül, elkékülés, kékes, Kékestető, kékvérű, tengerkék* szavak.

A szókészlet változása A szóalkotás módjai

A szókészlet igen változékony, hiszen szorosan összefügg a társadalom anyagi és szellemi környezetével. Ha egy fogalom eltűnik a köztudatból, akkor az őt jelölő szóra sincs szükség (pl. *kalucsni, tanácselnök*). Előfordul az is, hogy egy szó azért tűnik el, mert ugyanarra a fogalomra egy másik szót kezdünk használni (pl. *lajstrom, okuláré*).

A szókészlet bővül is. Az új szavak egy részét más nyelvekből vesszük át: ezek a jövevényszavak, illetve az idegen szavak (pl. *málna, haver; fájl*). A nyelvben már meglévő elemekből is hozhatunk létre új szavakat. E módszert **szóalkotásnak*** nevezzük. A leggyakoribb szóalkotási módok a szóképzés és a szóösszetétel.

Szóképzés

Szóképzéskor* az alapszóból képző segítségével hozunk létre egy új szót. Vannak termékeny képzők, melyekkel ma is képezhetünk új szavakat (pl. *internetezik, blogol, allergizál, kajálda, szörföl*), és vannak terméketlen képzők, amelyeket ma már nem használunk új szavak létrehozására (pl. *dugattyú, kacaj, tákolmány*).

Szóösszetétel

A szóösszetétel* esetében két vagy több szó összekapcsolásával hozunk létre egy új szót. Az új szó alkotóelemeit **előtagnak** és **utótagnak** nevezzük (pl. a *csokitorta* szóban az előtag a *csoki*, az utótag a *torta*). Az előtag lehet képzővel, jellel vagy raggal ellátott szóalak is (pl. *akarva-akaratlan, izgó-mozgó, ugrókötel, felsőbbrendű, hasznavehetetlen, fülbemászó, arculcsapás*).

Az összetétellel alkotott új szó jelentése tömörebb, sőt akár egészen más is lehet, mint a hasonló tagokból álló szókapcsolaté (pl. *magyar tanár / magyartanár, drága kő / drágakő, földön túli / földöntúli*). Vannak olyan ún. **jelentéssűrítő szóösszetételek**, amelyek esetében az új szó jelentését csak több szóval lehet megmagyarázni (pl. *fekvőrendőr, keresztanya, cukorbeteg, jeltolmács, kátyúvonal*). Összetett szavakból létrehozhatunk többszörösen összetett szavakat is (pl. *mássalhangzó + törvény = mássalhangzótörvény, vízilabda + világcupa = vízilabda-világcupa*).

Az előtag és az utótag közötti viszony alapján megkülönböztetünk **szervetlen és szerves összetételeket**. **A szervetlen összetételekben** a két tag között nincs nyelvtani kapcsolat, hanem csupán gyakran egymás mellett szereplő szavakból keletkeztek (pl. *miatyánk, mihaszna, viszontlátásra, csakhogy, nemhiába, keljfeljancsi*). **A szerves összetételekben** az előtag és az utótag között valamilyen nyelvtani viszony van.

A szerves összetételek közötti kapcsolat lehet alárendelő és mellérendelő.

A népetimológia olyan szóalkotási mód, melynek során a nyelvhasználó egy számára értelmetlen idegen szót átalakít, és így értelmessé tesz. Ilyen szavak például az *emil* (angol *e-mail*), *pufajka* (orosz *fufajka*: *vattakabát*), *durrdefekt* (német *durch*: *keresztül*), *hóhányó* (cigány *hohano*: *hazug*).

1. ALÁRENDELŐ SZÓÖSSZETÉTELEK

Az **alárendelő szóösszetételek*** esetében az előtag az utótagnak valamilyen bővítménye. Ennek alapján beszélhetünk

- **alanyos** szóösszetételekről (pl. *lélekszakadva, magyarlakta, divatjamúlt*);
- **tárgyas** összetételekről (pl. *ellentmond, idejétmúlt, citromfacsaró, állatvédő, egérfogó*);
- **határozós** összetételekről (pl. *rosszullét, tenger-alattjáró, jóváhagy, gyorsulás, sorsüldözött*);
- **jelzős** összetételekről (pl. *képeskönyv, hátizsák, könnyűzene, négyszög, fűmag, alkotóelem*).

Az előtag és az utótag közötti viszony lehet **jelölt**: ilyenkor az előtag ragja jelzi a kapcsolat típusát (pl. *mellbevágó, fejenállás, nagyothall*). A viszony lehet **jelöletlen** is (pl. *fejcsóválva, magasugrás, napbarnított, faág*).

Az jelentéssűrítő összetételeket szintén az alárendelő szóösszetételek közé soroljuk, bár itt az előtag és utótag közötti viszonyt nem lehet visszavezetni a két szó közötti alaptag-bővítmény kapcsolatra.

2. MELLÉRENDELŐ SZÓÖSSZETÉTELEK

A **mellérendelő szóösszetételek*** lehetnek **ismétléses** mellérendelések (pl. *már-már, lassan-lassan, nőttön-nő, akarva-akaratlan, körkörös*), **valódi** mellérendelések (pl. *ág-bog, csurran-csep-pen, szegről-végről, hegy-völgy, immel-ámmal, hadsereg, búbanat*), és **álikerszók** (pl. *csillog-villog, ázik-fázik, ság-búg*). Az álikerszók két tagja alakilag ugyan hasonló, de önállóan létező szóalak.

A ritkább szóalkotási módok egyes eseteit az alábbi táblázat foglalja össze.

IKERSZÓK (az egyik tag az eredeti szó saját, hangrendileg módosult változata, mely önállóan nem létezik)		izeg-mozog, dirmeg-dörmög; csigabiga, zenebona
SZÓRÖVIDÜLÉS* (a szót rövidítjük)	Egyszerű	labor (< laboratórium), kösz (< köszönöm), fotó (< fotográfia), irtó (< irtózat)
	Szóképzéssel és/vagy szóösszetétellel összekapcsolt	föci (< földrajz), uncsi (< unalmas), oszifó (< osztályfőnök), koviubi (< kovászos uborka), gyógyszer (< gyógyítószer), műegyetem (< műszaki egyetem)
ELVONÁS (a szóról leválasztunk egy valódi vagy annak vélt morfémát)		hőszigetel (< hőszigetelés), rágcsa (< rágcsál), gépezik (< számítógépezik), autó (< az automobil jelentése: ön(magától) mozgó)
MOZAIK-SZÓALKOTÁS* (több szó elemeiből építjük fel a szót)	Betűszók (a több szóból álló kapcsolat kezdőbetűit használjuk)	APEH (Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal), tb (társadalombiztosítás)
	Szóösszevonás (az alapul szolgáló többszavas kapcsolatból nagyobb egységeket használunk)	Egyszerű számtech (számítástechnika), Pofosz (Politikai Foglyok Szövetsége), viszlát (vizontlátásra)
	Szóalakvegyülés (két rokon értelmű szó elejét és végét vonjuk össze)	csokréta (csokor + bokréta), rémiszt (rémit + ijeszt), csupasz (csupa + kopasz)
	Szóösszerántás (két különböző jelentésű szó elejét és végét vonjuk össze)	citrancs (citrom + narancs), csalagút (csatorna + alagút), füstli (füstölt + virsli)
SZÓHASADÁS (egy szó több alakváltozata, ahol az egyes alakváltozatok különböző jelentést kapnak)		kamara – kamra, fő – fej, jó – jav(a), só – sav(a), nő – nej – né
KÖZNEVESÜLÉS (egy tulajdonnév köznévvé válik)		mecénás (< Maecenas), dízel (< Diesel), röntgen (< Röntgen), pasztőröz (< Pasteur), huligán (< Hooligan londoni bandavezér)

Jelentésbővülés és jelentésszűkülés

A szókészlet az eddig megismerteken kívül egy harmadik módon is bővíthet: a már meglévő szavak jelentése bővül. Így keletkeznek a többjelentésű szavak mellékjelentései. Az *asztal*, *ablak*, *ikon*, *világháló*, *egér*, *vírus*, *trójai ló*, *szörfölés* számítógépes kifejezések is így jöttek létre. Egy-egy szó jelentése teljesen át is alakulhat egy nyelvben: a *trágya* szó például régen fűszert jelentett, és a régi szakácskönyvek szerint a levest meg kell trágyázni.

Egy szó jelentése szűkülhet is: a *fahéj* régebben bármilyen fa kérget jelentette, ma csak egy bizonyos fa kérget. Az *állat* szó az áll igéből származik, és a 14. században még általánosan a világban létező dolgokat jelölte. Az idők során jelentése fokozatosan leszűkülte. Először az élőlényekre használták (ha az emberről volt szó, akkor lelkes állatként beszéltek róla), végül megkapta ma is használatos jelentését.

Hozz példát olyan sporttal kapcsolatos szakszavakra, amelyek jelentésbővüléssel jöttek létre!

1

Alkossatok csoportokat! Gyűjtsetek össze minél több szót a vár ige és a vár főnév szócsaládjából! A szavakat csoportosítsátok aszerint, hogy szóképzéssel vagy szóösszetétellel jöttek létre!

2

a) Találd ki, mely közös szavak hiányoznak az alábbi szokványos kifejezésekből!

- _____ veszi a várost / _____ van a bajban
- hazahúzza a _____ / odanőtt a _____
- _____ verő hazugság / megnyílnak az _____ csatornái
- derűs _____ látja a világot / _____ vall
- két _____ közé kerül / szítja a _____
- a _____ minden kincséért sem / egy _____ omlik össze benne

b) Az alábbi közmondásokban a malac szó helyettesít állatneveket. Melyek ezek?

- Malacot melenget a keblén.
- Malacot tesz valakinek a fülébe.
- Ordít, mint a fába szorult malac.
- Várja, hogy a sült malac a szájába repüljön.
- Malacból nem lesz szalonna.
- Alamuszi malac nagyot ugrik.

c) A mondatokban összekeveredett két-két közmondás. Melyek ezek?

- Addig üsd a vasat, míg nem lesz szalonna.
- Ki szelet vet, holtig tanul.
- Jó bornak nyögés a vége.
- Éhes disznó partot mos.
- Ki mint él, úgy alussza álmát.
- Ha megdobnak kővel, betörik a fejed.

3

Foglald mondatba a következő kifejezéseket! Bizonyítsd be, hogy a szóösszetételek jelentése tömörebb vagy más, mint az őt alkotó szavakból álló szó szerkezet jelentése!

- gyors vonat / gyorsvonat
- tönkre megy / tönkremegy
- görög dinnye / görögdinnye
- egyet ért / egyetért
- talpra esett / talpraesett
- mentő autó / mentőautó

4

a) Az alábbi szócsoportok előtagja vagy utótagja azonos. Alkossatok párokat, majd egészítsék ki a szavakat!

meleg- } _____	_____	{ -fenék
köröm- } _____	_____	{ -bogár
virág- } _____	_____	{ -üveg
hold- } _____	_____	{ -folt
világító- } _____	_____	{ -rendszer
baromfi- } _____	_____	{ -kitörés

b) Készítsetek három hasonló feladványt a többiek számára!

5 Illeszd össze az alábbi összetett szavak előtagját és utótagját! Állapítsd meg, szervetlen vagy szerves összetételek, illetve mellérendelő vagy alárendelő szóösszetételek-e!

ugri	mászó	gör	homlok
szem	bélelt	hál	törődöm
búval	ugatta	hanyatt	korcsolya
csúszó	lesütve	kapaszkodó	istennek
eb	bugri	nem	sáv

6 Gyűjtsetek szóösszetételeket és képzett szavakat az állatok tanult idegen nyelvből, és csoportosítsatok az összetétel típusait és a képzők fajtáit! Milyen ritkább szóalkotási módokra találtatok még példát?

7 Keressetek összefüggéseket az alábbi szavak, kifejezések között minél több, állatok választott szempont alapján!

a hegy leve; a tanulás fellegvára; agyra gyúr; becuppant; Bill Gates; panírozva; bor; burkol; csetel; csiszolja az elméjét; DÖK; étkezik; ezerhuszonnégy; fuszujka; gasztronómia; gyík; höfő; kajás; kiókumlálni; kíváncsi; kocka; kolompér; kommunikáció; koptatja az iskolapadot; ubi; még a vasszőget is megenné; megtanulandó; Mutasd a háttérképed, s megmondom, ki vagy!; oskola; ötös; plajbász; szoftver; teszi; tömi a buráját; Városmajori Gimnázium; WiFi; Jó pap is holtig tanul.

8 a) Válassz egyet az alábbi képek közül, és gyűjts róla minél több kifejező szót: főneveket, melléneveket, igéket! A legtalálób szavak segítségével írd egy rövid, 3-4 soros verset! A soroknak nem szükséges rímelniük.

b) Elkészült versedbe keress metaforákat, hasonlatokat! Alkoss egy hosszabb verset, melyben költői képek is szerepelnek!

TARTALOMJEGYZÉK

Kommunikáció

A kommunikáció fogalma, tényezői és funkciói	8
A kommunikáció mint interdiszciplináris fogalom (Emelt szint)	15
A személyközi kommunikáció	16
A nyelvi és nem nyelvi kommunikációs normák kultúránkénti eltérései példák alapján (Emelt szint)	21
A tömegkommunikáció fogalma és funkciói	22
A tömegkommunikáció hatása a gondolkodásra és a nyelvre	27
A média típusai és műfajai	32
Összefoglalás	40

A nyelvi szintek grammatikája

A nyelv mint jelrendszer	42
Társadalmak és kultúrák jelrendszereinek történeti eltéréseire egy-két példa (Emelt szint)	47
A magyar nyelv hangrendszere	48
A hangok találkozása a beszédben	53
Összefoglalás	58
A szavak felépítése: a szóelemek	59
A magyar szókészlet és a szóalkotás módjai	66
Alapszófajok I. Az igék, a főnevek, a melléknevek, a számnevek és a határozószók	72
Többszófajúság (Emelt szint)	79
Alapszófajok II. A névmások és az igenevek	80
A viszonyzószók és a mondatszók	86
Összefoglalás	92
A mondat fogalma és csoportosítása	93
A rendszermondat és a szövegmondat (Emelt szint)	101
A mondatok felépítése. A szó szerkezetek	102
Az alany és az állítmány	107
A tárgy, a határozók és a jelzők	114
Az alárendelő összetett mondatok	122
A mellérendelő összetett mondatok	130
A többszörösen összetett mondatok	130
A szinteződés és a tömbösödés jelenségei (Emelt szint)	136
Összefoglalás	138

Szövegtan

A szöveg fogalma. A szöveg egységének feltételei	140
A szöveg szerkezete	146
A szöveg értelmét alakító nyelvi és nem nyelvi tényezők	153
Kiegészítés a szöveg pragmatikai megközelítéséhez (Emelt szint)	159
A szöveg jelentésbeli kapcsolóelemei	160
A szöveg nyelvtani kapcsolóelemei	167
Szövegolvasási stratégiák	172
Összefoglalás	176

Helyesírás

Helyesírásunk alapelvei	178
A szöveg központozása	183
Egybeírás és különírás	188
Az idegen közsavak és tulajdonnevek írása	192
Összefoglalás	200
Új szakszavak jegyzéke	201
Forrásjegyzék	202
Képjegyzék	202